

Dilemele și incertitudinile unei istorii complicate: câte „Românii” și state românești au existat la intersecția mileniilor?

Chiar dacă, spre deosebire de epoca extrem de controversată a formării poporului daco-român avem la dispoziție mult mai multe surse și documente exponențiale, dilemele și incertitudinile unei istorii din ce în ce mai complicate se perpetuează și în perioada imediat următoare, cea a consolidării primelor entități și formațiuni pre-statale medievale românești (unele însă dincolo de felurile suzeranități, dăinuind incredibil peste secole și rămânând o constantă a diferențelor specifice intra-române și în epoca modernă).

În ultimele secole ale celui dintâi mileniu de după Hristos și primele veacuri ale mileniului următor – să spunem, pur convențional – până la ultimele mari invazii mongolo-tătare, în regiunile care au avut o dominantă și o continuitate daco-romană indiscutabilă (așadar, pe o suprafață mult mai întinsă decât cea a celor trei Țări Române acreditate de tradiția istorică – Muntenia, Moldova și Transilvania) au apărut puzderie de „state”, cnezate, voievodate, „țări”, ducate, enclave cu identitate adesea suprapusă, care formau paradigma post-daco-romană, una extrem de complexă și greu de prins într-o singură ecuație etno-culturală, religioasă, militară – istorică în sens larg. O complicație suplimentară a reprezentat-o și faptul că a existat adesea o stratificare a castelor sociale, elita militară fiind nu o dată diferită de baza societății, chiar dacă în timp ea va fi fost complet asimilată de populația majoritară (cazul structurilor cumane, în primul rând, dar și pecenege sau de altă proveniență). În plus, năvălirile slave succesive au lăsat și ele urme adânci în ADN-ul

socio-„național“, care se prezintă, mai degrabă, ca un conglomerat cultural, pentru care fundamentul daco-roman este evident, dar nu și, întotdeauna, copleșitor.

Ca atare, rămân destule necunoscute în context, iar multe dintre elementele lipsă din acest puzzle de multe ori sunt înlocuite „folcloric“ de supoziții mai mult sau mai puțin fundamentate istoric (cazul polemicii generate de teoria-poveste a lui Neagu Djuvara despre „voivodul“ cuman Thocomerius/Tihomir asimilat miticului Negru-Vodă fiind de notorietate, hrănit fiind și de un marketing cultural insistent).

În această lucrare – una de agregare mărturisită de informații din varii surse și care, într-un fel, o continuă pe cea precedentă, dedicată „românilor fără de țară“ – nu îmi propun să tranșez net feluritele întrebări și „neliniști“ care formează haloul dens al problemei, ci, în fapt, să alcătuiesc un soi de dicționar de personaje și ținuturi istorice circumscris subiectului, unul care m-a fascinat de multă vreme și pe care manualele de istorie l-au oculat întotdeauna sau, în cel mai bun caz, l-au prezentat fragmentar și vădit părtinitor. Cine vor fi fost ei toți acești Litovoi, Glad, Gelu, Menumurut, Seneslau, Mișelav, Bezerenbam, Tatos, Ahtum, Chanadin, Bărbat, Dimitrie, Farcaș, Sestlav, Balica, Dobrotici, Ivanco, Basarab, Dragoș, Bogdan ș.a.m.d., cât de români sau ce vor fi fost ei, cui se vor fi închinat sau supus ei, ce teritorii au controlat și la ce s-au dedat pentru a obține drogul amăgitor al puterii – toate acestea sunt întrebări care nu se pot rezolva deodată, fără dubii, irevocabil. Să ne bucurăm însă împreună de acest caleidoscop de fapte, nume și întâmplări, dincolo de care se întrevește ușor pieziș povestea unui popor unic, efectiv reprezentând – potrivit sintagmei lansate de un reputat om de cultură – „o enigmă și un miracol istoric“...

Transilvania și Banat – rezistența în fața asaltului maghiar și dăinuirea peste secole a specificității naționale

Transilvania antică poate fi considerată centrul vital al statului dac centralizat, de la Burebista la Decebal, dar și, după victoria lui Traian în anul 106 d.Hr., al regiunii romane constituite aici. Din contactul între populația romană (personal administrativ, militarii din legiunile cantonate aici, veteranii acestor unități de luptă împrăștiți în zonă, specialiștii din diferite domenii – constructori, mineri etc. – chemați să dezvolte infrastructura după modelul imperial consacrat și să exploateze bogățiile minerale) și cea autohtonă, traco-getică, a rezultat, pe parcursul secolelor următoare, un nou popor care se legitima prin folosirea curentă a latinei populare (*vulgata*). Această romanitate orientală de la granița Imperiului Roman nu a vrut să-și părăsească locurile acestea mănoase și, ca atare, nu s-a retras la sud de Dunăre în ultima parte a secolului al III-lea, atunci când Împăratul Aurelian a decis că are nevoie de un aliniament de apărare natural mai eficient în fața marilor năvăliri barbare. Astfel, individualizat din mers și prin convertirea la noua religie, ortodoxia, dar continuând să folosească idiomul latin și asimilând din mers felurite influențe genetice, precum slavii sau cumanii, noul popor își reclamă dreptul la existență autonomă și începe să-și constituie structuri pre-statale tot mai influente, conduse de lideri militari autoritari.

Numai că aceste „țări“/cnezate/ducate/voievodate se vor confrunta în ultima parte a primului mileniu de după Hristos cu o nouă amenințare venită din partea unui popor migrator venit din stepele Asiei Centrale. Ungurii, asumându-și modelul războinic al hunilor lui Attila, erau foarte bine organizați din punct de vedere militar și, după ce își instituie autoritatea asupra regiunii învecinate, Panonia, încep să revendice și

bogata Transilvanie, abandonată de romani din considerente strategice, dar foarte bogată și destul de ușor de exploatat, cu o rețea de drumuri funcțională, cu o agricultură înfloritoare și cu resurse considerabile de aur și sare, între altele.

Pentru a governa eficient și a folosi la maximum bogățiile ei, ungurii, profitând și de disputele dintre liderii băștinași, vor cuceri pe rând toate entitățile statale (proto-)române și le vor integra unei structuri autonome, sub forma unui principat autonom vasal. Practic, în secolele IX–XIII are loc, sub controlul Regatului Maghiar, procesul de unificare teritorială a Transilvaniei. Supuse militar și apoi controlate ferm administrativ de Budapesta, vechile structuri românești nu vor putea fi însă niciodată anihilate complet. Ele vor subzista, în special în zonele limitrofe Carpaților și altor granițe naturale, altele decât cele colonizate cu sași și secui, sub diferite forme, cum ar fi „țări“ cu grade diferite de autonomie. Iar, pe ansamblu, populația autohtonă va rămâne majoritară, deși lipsită de privilegiile conferite celor trei „națiuni“ cuceritoare (maghiarii, sașii și secuii) și garantate de pacte de tip „Unio Trium Nationum“ (1437). De asemenea, indigenii vor continua să vorbească românește și să-și conserve tradițiile și cultura, chiar și după ce, în schimbul acordării unor drepturi, o parte vor accepta sau se vor supune convertirii la o religie „mixtă“, „greco-catolică“, catolică („unită cu Roma“), dar de rit bizantin. Dimpotrivă, elita acestei noi congregații religioase va juca un rol esențial în dezvoltarea culturii și educației române moderne („Școala Ardeleană“, ai cărei urmași vor milita peste secole pentru împlinirea dezideratului național de unire cu Regatul României, fapt realizat la 1 Decembrie 1918).

Reîntorcându-ne în timp, la cumpăna primelor două milenii ale istoriei moderne, se poate observa cum maghiarii cuceresc succesiv fortificațiile micilor voievodate românești, apoi încearcă să le contopească pe acestea într-o structură unică, având conducători desemnați de puterea suzerană, precum Principele Mercurius în anul 1111 sau „Voievodul“ Leustachius în 1176. Pe plan administrativ, ducatele sau cnezatele

românești sunt înlocuite cu unități teritoriale specifice Regatului Maghiar: comitatele. Sașilor și secuilor, aduși pentru întărirea granițelor, li se atribuie „scaune“, în vreme ce comunităților compacte de români li se arondează „districte“ (dar și coloniștii saxoni beneficiau de două astfel de unități: Brașovul și Bistrița).

Pe plan religios, se încearcă impunerea catolicismului, fiind aduși predicatori dominicani și franciscani, însă populația românească nu aderă și rămâne fidelă ortodoxiei. Pentru a-i sili pe unii lideri autohtoni să treacă totuși la catolicism, *Diplomele regale* ale lui Ludovic I de Anjou, din 1366, vor stipula că anumite drepturi sunt condiționate de convertire – de pildă, calitatea de nobil era rezervată exclusiv catolicilor.

Transilvania nu va fi propriu-zis înglobată Regatului maghiar, ci va rămâne voievodat autonom până în 1540, când Ungaria va fi cucerită de Imperiul Otoman și reorganizată sub forma Pașalâcului de la Buda. Din 1541, devine principat autonom sub suzeranitatea directă a Stambulului și, deloc paradoxal, pentru românii de aici se consolidează și mai mult ideea diferenței specifice față de statul maghiar. De fapt, până în zorii istoriei contemporane, chiar și după constituirea Imperiului bicefal Austro-Ungar în 1867, nici sub tutela dublei monarhii chezaro-crăiești români din Transilvania nu vor accepta „integrarea“ sub stindardul Budapestei, ci vor continua să militeze pentru emancipare națională și „eliberare de sub robia maghiară“ (cărturarii Școlii Ardelene, Avram Iancu, memorandiștii de la sfârșitul veacului XIX), ceea ce va fi posibil abia la finalul Primului Război Mondial, când structura imperială hibridă austro-ungară se va prăbuși în ruine.

Dar embrionul acestei rezistențe nu doar culturale în fața asalturilor maghiare repetate va fi reprezentat, încă de la sfârșitul primului mileniu, de „țările române“ medievale din Transilvania și de moștenirea lor ideatică perpetuată în timp.

Țara Hațegului – tărâmul mitic al dacilor, dinozaurii pitici și savuroșii virșli

Există un tărâm în România aproape izolat de restul țării dar unde s-au păstrat unele dintre cele mai prețioase relicve ale istoriei și culturii noastre. Țara Hațegului este un ținut istoric și etnografic din colțul de sud-vest al Transilvaniei, județul Hunedoara. Ea cuprinde depresiunea cu același nume, dar în zona de influență a ei se află și așezările situate pe cursul superior al Streiului, până la vărsarea acestuia în Mureș. Țara Hațegului este una dintre microregiunile cele mai bogate din România din punct de vedere istoric: aici se găsesc câteva dintre cele mai importante monumente de arhitectură și arheologie din țară. Tot în Țara Hațegului a fost realizată una dintre cele mai ambițioase amenajări hidroenergetice din țară. Zona este cunoscută și pentru fosilele de dinozauri găsite aici de către Graf Nopcsa, pentru comorile arheologice și tezaurele descoperite între ruinele ei dacice dar și pentru savuroasele preparate ale gastronomiei locale.

Practic, Țara Hațegului se află în Transilvania, la întretăierea acestei provincii istorice cu Banatul și Oltenia. Strict geografic, Țara Hațegului se suprapune peste depresiunea omonimă, mărginită la sud de Munții Retezat (Vârful Peleaga 2 509 metri și Vârful Păpușa 2 508 metri), la est și nord-est de Munții Șureanu, la vest de Munții Țarcu, iar la nord de Munții Poiana Ruscă. Între aceste limite, Țara Hațegului corespunde bazinului superior al Streiului, având lungimea pe axa est-vest de circa 50 km și o lățime de 30–35 km pe axa nord-sud. În total, din punct de vedere geografic, Țara Hațegului se întinde pe circa 1 300 de kilometri pătrați. Regiunea este udată de râurile Strei, Râul Mare și Galbena, cu afluenții lor. Centrul social și economic al regiunii este orașul Hațeg, iar accesul înspre acest microunivers fascinant se face prin trei „porți”: dinspre orașul Simeria, pe valea Streiului; dinspre Banat, pe valea Bistrei,

trecând pe la Porțile de Fier ale Transilvaniei; dinspre municipiul Petroșani, prin Pasul Merișor-Bănița. Însă din punct de vedere etnosociologic și lingvistic Țara Hațegului este însă mai întinsă, ea cuprinzând și așezările de pe valea Streiului inferior până la vărsarea acestuia în Mureș, inclusiv orașul Călan.

Multe sunt mărturiile unice ale civilizației locale, iar unele vin încă din Preistorie. În peștera Bordu Mare, pe teritoriul satului hațegan Ohaba-Ponor, este atestată una dintre cele mai vechi prezențe ale omului în România. Este vorba despre câteva falange datate în Paleoliticul Mijlociu (cca 100.000–33.000 î.Hr.). Tot aici au fost descoperite unelte de cuarțit și piese de os prelucrate. O descoperire remarcabilă o constituie o vatră de foc din aceeași perioadă. Inventarul găsit în interiorul și în jurul acesteia demonstrează că o parte de hrană era friptă.

La limita vestică a Țării Hațegului se află Porțile de Fier ale Transilvaniei (anticul Tapae), locul unde s-a desfășurat bătălia decisivă dintre daci și romani în timpul primului război daco-roman. A fost una dintre cele mai sângeroase bătălii din tot șirul de lupte dintre cele două armate. Pe Columna lui Traian romanii apar ca fiind ajutați de Jupiter. Totodată, este singura scenă unde apar soldați romani răniți, iar Traian însuși își rupe hainele pentru a fi folosite ca feșe. După victorie, romanii pătrund în Țara Hațegului și prima campanie a războiului din 101–102 se încheie. De remarcat că doar la Tapae și la Cioclovina-Ponorici au fost descoperite fortificații dacice liniare, de baraj. Prima era lungă de circa 2 km și bara accesul în Țara Hațegului de pe Culoarul Bistrei. A doua măsura peste 2,5 km și închidea principala cale de acces din Țara Hațegului spre zona Sarmizegetusei Regia. După cucerirea Daciei de către romani, aceștia au fondat la limita de vest a Țării Hațegului, pe teritoriul actualei comune Sarmizegetusa, capitala provinciei Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Teritoriul arondat orașului roman acoperea practic aproape toată depresiunea Hațegului. Metropola romană a avut ca nucleu castrul Legiunii a IV-a Flavia Felix, staționată aici probabil încă de la sfârșitul primului război daco-roman (102).

După retragerea romană în 271, timp de aproape o mie de ani, nu există izvoare scrise privind istoria Țării Hațegului. Istoricul Radu Popa apreciază că „alături de celelalte teritorii românești și poate chiar mai mult decât ele, datorită antecedentelor și situației sale geografice centrale, Țara Hațegului a parcurs principalele etape de dezvoltare istorică a societății daco-romane și apoi românești“. Și alți istorici opinează că Țara Hațegului a fost una din „pepinierile“ din care s-a dezvoltat societatea medievală românească. De altfel, la Streisângeorgiu, acum cartier al orașului Călan, în zona de influență a Țării Hațegului, se găsește cea mai veche biserică românească, datată în prima jumătate a secolului al XII-lea. Limitele ipotetice ale ducatului lui Glad indică faptul că acesta ar fi cuprins și Țara Hațegului. Prima atestare documentară a Țării Hațegului (în original, *Terra Harszoc*), datează însă doar din 1247, fiind vorba despre celebra Diplomă a Cavalerilor Ioaniți, care precizează: „Și mai îngăduim ca jumătate din toate veniturile și foloasele ce se vor strânge pe seama regelui de la olahii ce locuiesc în Țara Lytua, în afară de Țara Hațegului cu cele ce țin de ea, să le culegă sus-zisa casă“. Se constată astfel că, la acea vreme, Țara Hațegului făcea parte din voievodatul lui Litovoi (Țara Lytua) cu nucleul în nordul Olteniei. Este de presupus, dată fiind sintagma „cu cele ce țin de ea“ că acest ținut beneficia de un statut privilegiat în cadrul voievodatului lui Litovoi. Unii autori consideră că legenda „descălecatului“ din Transilvania a Țării Românești ar avea la bază o mutare peste Carpați a unor familii conducătoare din Țara Hațegului. Un argument în acest sens este faptul că numele Basarab, posibil de origine cumană, al fondatorului primei dinastii muntene, se întâlnește frecvent în Țara Hațegului în secolul al XIII-lea.

Momentul 1247 marchează începutul desprinderii Țării Hațegului de voievodatul lui Litovoi și al integrării sale în Regatul Ungar. Procesul nu decurge pașnic în totalitate. Astfel, în anul 1277, un voievod pe nume Litovoi (identic cu cel de la 1247 sau un urmaș al său), opune rezistență armată regelui ungar în Țara Hațegului. Voievodul moare, iar fratele său, Bărbat, cade prizonier, răscumpărându-se ulterior, cu prețul plății unui

tribut către coroana ungară. Aceste evenimente au rămas în memoria locurilor până în ziua de astăzi, dovadă fiind numele localității Râu Bărbat, din Țara Hațegului. În secolele XIII–XV, procesul integrării Țării Hațegului în Regatul Ungariei se finalizează, iar puterea este exercitată în numele Regelui de către castelanul de Hațeg, care câteodată a fost una și aceeași persoană cu vicevoievodul Transilvaniei.

Rămâne însă discuția despre acea mie de ani de ceață istorică peste magnificul podiș transilvan, înconjurat de munți ca de o coroană de piatră. A fost aceasta o țară dacilor dar și una a cuceritorilor romani, țara celor două Sarmizegetuse, cândva triumfale. Desigur, oamenii de aici și-au continuat existența în aceste teritorii atât de prielnice unei civilizații prospere, continuitatea fiind realizată prin ceea ce Nicolae Iorga numea *romanii populare*, niște comunități rurale bine încheigate care au reușit să supraviețuiască retragerii stăpânirii romane. Printr-un proces etimologic foarte complex, neelucidat pe deplin nici până astăzi, locuitorii acestor *romanii populare* se găsesc pretutindeni în Europa, purtând numele de *valahi*, *vlahi*, *welschi* (în Munții Vosgi din Franța) etc., iar teritoriile locuite de ei Wales (în Marea Britanie), Walcheren (insulă ținând de Olanda de azi), Valonia (în Belgia), Walchen (numeroase așezări cu aceste nume în Elveția, unde lumea romană se întâlnea frecvent cu cea germanică) sau Valahia (Țara Românească). Astfel de *romanii populare* au fost, probabil, și cnezatele din Țara Hațegului, formațiuni teritoriale militare și juridice care au funcționat pe parcursul secolelor XIII–XV. În acest interval de 200 de ani, Țara Hațegului se desprindea de voievodatul lui Litovoi și începea să se integreze în Regatul Ungar. Dar, într-o regalitate încă fragilă, adevărații conducători ai Țării Hațegului, atât din punct de vedere militar, cât și juridic, au fost cnejii. Un cnezat hațegan cuprindea de la 5–6 sate până la 20 de sate. Istoricul Radu Popa a identificat 10 „mari cnezate“ hațegane, și anume: cnezatul Râului Mare, cnezatul Densușului, cnezatul Râului Bărbat, cnezatul Râului Alb, cnezatul Britoniei, cnezatul Strei-Sângeorgiului, cnezatul Cernei, cnezatul Sălașurilor, cnezatul Silvașului și cnezatul Vadului.

În cadrul Regatului Ungar, cnejii hațegani se bucurau de o anumită autonomie, iar în armata maghiară formau un corp de oaste distinct. Însă românii au început să-și piardă din drepturi în cadrul Regatului Ungar după dispariția dinastiei maghiare a Arpadienilor și înlocuirea ei de către dinastia franceză de Anjou. În timpul primului rege din dinastie, Carol Robert de Anjou, care a domnit în prima jumătate a secolului al XIV-lea, românii nu au mai fost acceptați în rândul nobilimii dacă nu treceau la catolicism și nu se maghiarizau. Fideli credinței lor ortodoxe, o parte din cnejii hațegani (care erau toți nobili români) fie trec Carpații în Țara Românească sau Moldova (legendele „descălecatului“ din Transilvania a Țării Românești și a Moldovei), fie decad și ajung țărani liberi, apoi iobagi sau șerbi (li se luau pământurile și astfel nu mai puteau să hrănească un cal, condiție obligatorie în Regatul Ungar pentru ca un bărbat să devină nobil). Nobilii români care adoptau limba maghiară și își maghiarizau numele trecând și la religia catolică (în mod remarcabil, bisericile pe care le-au ctitorit în secolele XIV–XV au fost totuși unele ortodoxe) puteau să rămână mai departe nobili, în cadrul Regatului Ungar. După procesul de maghiarizare și catolicizare, între familiile nobiliare din Regatul Ungar, de origine românească, originare din Țara Hațegului se afla, printre altele, familia Morsyna de Reketrye sau Morzinay, din Mușina de Rac (familie din care se trage și Erzsebet Morzsinay, mama lui Iancu de Hunedoara), familia de Pesthyen sau Pesthyeny, din Peșteana, familia Kende sau Kendeffy de Malomwyzf din Râu de Mori, dar și familia Corvinus de Hunyad, care l-a dat pe voievodul Transilvaniei Iancu de Hunedoara și pe fiul lui, regele ungar Matei Corvin. Vestiți peste timp au rămas cnejii Râului Mare, numiți Cândea, Kendeffy, Cande, Kende, Candreș sau Kanderessy. Ascensiunea și dominația Cândeștilor, față de ceilalți cnejii hațegani, atinge apogeul la sfârșitul secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea, prin Ioan zis Cândea și fiii lui, Lațcu și Ioan Candreș. Aceștia au ajuns pe treptele superioare ale ierarhiei nobiliare prin participarea activă la luptele antiotomane, dar și prin sprijinul oferit lui Iancu de Hunedoara. În anul 1430, familia Cândea obține

dreptul de administrare a vămii de la Poarta de Fier a Transilvaniei, fapt care a însemnat un salt important în veniturile lor. Neamul Căndeștilor se regăsește și în arborele genealogic al dinastiei Saxa Coburg Gotha (care, în timpul Primului Război Mondial, și-a schimbat numele în Casa de Windsor), al cărei reprezentant marcant este Regina Elisabeta a II-a a Marii Britanii. Căndeștii au fost singurii dintre cnejii hunedoreni înnobilați care au ocupat funcții politice în alte regiuni ale Transilvaniei: vicecomiți și comiți de Maramureș și de Bereg, castelani de Huszt și de Munkacs. Între atribuțiile nobiliare ale Căndeștilor era și dreptul la blazon, lance și flamură. Blazonul Căndeștilor era un scut pe care era reprezentată o coroană cu spini sub care se afla un personaj cu plete lungi, purtând pe cap o căciulă dacică, iar în mâini arc și săgeată. De la sfârșitul secolului al XV-lea, vechea familie românească purtând numele Căndea s-a despărțit în două ramuri, care vor fi cunoscute prin numele maghiarizate pe care le vor purta: urmașii lui Ladislau-Lațcu se vor numi Kendeffy, iar cei ai lui Ioan Candreș sau Kanderessy. Familia Kendeffy a devenit una dintre cele mai bogate și influente familii de nobili români maghiarizați. Prin alianțe maritale se înrudea cu domnitorii din Moldova și Muntenia, în special cu Mircea cel Bătrân și Vlad „Dracul“ (adică membru al Ordinului Dragonului). La începutul secolului XX, se pare că familia Kendeffy avea 50 000 de hectare de pământ numai în actualul județ Hunedoara, dar posedau terenuri și în Maramureș și în Ungaria. Se spune că familia Kendeffy ar fi fost chiar mai bogată decât familia regală a Ungariei. Ultimul membru al familiei care a controlat această imensă avere a fost Gabor Kendeffy. El s-a născut în anul 1875 la Budapesta și a murit în 1962, în Hațeg. În 1947, moșiile familiei Kendeffy au fost naționalizate, dar Gabor Kendeffy a refuzat să plece din țară, așa cum au făcut ceilalți membri ai familiei, ba mai mult, a locuit câțiva ani buni în două camere din anexele propriului castel. Exproprierea „grofului“ a fost îngreunată de minerii din zonă, care l-au susținut puternic pentru că avea o fabrică de pâine și una de lapte și le vindea minerilor produse la prețuri foarte bune. Numai la bătrânețe, Gabor Kendeffy s-a

mutat în orașul Hațeg. În anul 2006, Comisia Județeană de Fond Funciar din cadrul Prefecturii județului Hunedoara a restituit moștenitorilor familiei Kendeffy „peste 12 000 de hectare de pădure, pășune, fâneată, teren neproductiv și agricol“. Moștenitorii repuși în drepturi sunt Elisabeth (născută Kendeffy) și Vilmos Pongracz (care locuiesc la Londra și Viena) și Maria Kendeffy, care locuiește la Viena. Printre terenurile revendicate, o parte se găsesc în Parcul Național Retezat.

Cnezatele, formațiuni feudale timpurii, au funcționat în Țara Hațegului până în secolele XIII–XIV, când regiunea este integrată administrativ în Regatul Ungariei. Istoricul Radu Popa a identificat aceste „mari cnezate“ hațegane, structuri teritoriale asemănate de autor cu „cnezatele de vale“ maramureșene. Ținutul hațegan și-a păstrat o anumită autonomie pe aproape tot parcursul Evului Mediu. Adunările cneziale au continuat să funcționeze, cu drept de judecată (așa numita „democrație hațegană“), până în secolele XIV–XV, iar cnezii hațegani formau un corp distinct în cadrul armatei transilvănene. Majoritatea istoricilor consideră că și ilustra familie a Corvinilor își are originile tot în Țara Hațegului. Eruditul Anton Verantius, în jur de 1550, scria că Transilvania „este locuită de o triplă națiune: secuii, ungurii, sașii; i-aș adăuga totuși și pe români, care, deși îi ajung ușor la număr pe ceilalți, totuși nu au nicio libertate, nicio nobilime, niciun drept al lor, afară de un număr mic, locuind în districtul Hațeg (...) și care, pe vremea lui Ioan de Hunedoara (...), au dobândit noblețea, pentru că întotdeauna au luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor“.

Încă de la începutul secolului al XVIII-lea districtul Hațegului, cu centrul său, orașul Hațeg, se afirmă ca un nucleu al mișcării de emancipare a românilor din Transilvania. Astfel, a doua diplomă a unirii dintre Biserica Ortodoxă din Ardeal și Biserica Catolică, emisă în 1701, prevedea ridicarea de școli pentru români la Alba Iulia, Făgăraș și Hațeg. Ulterior, în memoriul *Supplex Libellus Valachorum*, înaintat în 1740 de Ioan Inochentie Micu-Klein Împărătesei Maria Tereza, se arată că, „deși românii locuiesc districte întregi, precum Făgăraș, Chioar, Hațeg, ei nu

au funcționari din sânul lor“, iar într-un memoriu înaintat în 1747 de mai mulți clerici greco-catolici curții vieneze, se cer dregători români în cele trei districte. În 1764, o parte a Țării Hațegului a fost militarizată, în cadrul Regimentului I de Graniță, cu sediul la Orlat. Două companii ale acestei structuri militare și-au avut sediul în Țara Hațegului, la Hațeg (compania II), respectiv la Râul Alb (compania III). Perioada în care Țara Hațegului face parte din granița militară coincide cu o dezvoltare fără precedent a orașului Hațeg. Astfel, dacă în 1785–1786 acesta număra doar 400 de locuitori, în mai puțin de 50 de ani populația crește de zece ori, ajungând în 1829–1831 la 4 000 de persoane, cifră care făcea din Hațeg cel mai mare oraș al comitatului Hunedoara, mai mare decât capitala comitatului, Deva, dar și decât unele din orașele libere regale, cum ar fi Alba Iulia sau Sebeș. Tot din perioada imperială datează o serie de conace dintre care unele au ajuns de dimensiunile unor castele, cum sunt cel de la Nălaț-Vad (orașul Hațeg), sau Săcel, ultimul aparținând celebrei familii nobiliare Nopcsa, iar primul familiei Fay. Ambele, după ce au servit ca școli ajutătoare pentru copiii cu diferite probleme, sunt în acest moment într-o stare gravă de degradare. Conace din această perioadă mai există în comuna General Berthelot sau în Peșteana. Și castelul Kendeffy din Sântămăria-Orlea a primit actuala înfățișare tot în această perioadă, în 1782. Cnezii hațegani au ctitorit mai multe cetăți de-a lungul și de-a latul ținutului. Până în ziua de astăzi s-au păstrat turnul de apărare de la Răchitova, probabil construit de cnezii de Densuș, și cetățile de mici dimensiuni de la Suseni (Cetatea Colț) și Mălăiești; prima servind ca refugiul cnezilor din Râu de Mori, iar a doua celor din Sălașu de Sus. Turnul de la Răchitova este cel mai simplu tip de fortificație din cele trei. Fortificația constă dintr-un turn pătrat cu latura de 8,5 m și ziduri groase de 1,8 m. Intrarea se făcea cu ajutorul unei scări exterioare care ducea la primul etaj. O latură a turnului s-a prăbușit în urma unui cutremur. Cetatea de la Mălăiești cuprinde un turn asemănător celui de la Răchitova, înconjurat ulterior de un zid de incintă cărui i-au fost adăugate bastioane de dimensiuni reduse. Cetatea Colț, aflată pe teritoriul

satului Suseni, comuna Râu de Mori, s-a format de asemenea în jurul unui turn pătrat, cărui i-au fost adăugate un zid de incintă, fortificat cu alte turnuri. Mai mulți autori consideră că Cetatea Colț a fost sursa de inspirație pentru *Castelul din Carpați* din romanul omonim al lui Jules Verne. Cele trei fortificații erau prea mici pentru a face față unor armate de mari dimensiuni, așa că probabil serveau ca locuri de refugiu în cazul unor conflicte între cnezi. Ruinele unor curți cneziale sunt vizibile la Râu de Mori și la Sălașu de Sus.

De dimensiuni modeste, în fapt doar un turn hexagonal cu latura de 6,2–6,3 metri, înconjurat de un șanț de apărare și un val de pământ, cetatea de la Hațeg a avut în perioada medievală principalul rol militar și politic în Țara Hațegului. Fortificația este situată la circa patru kilometri de orașul Hațeg, pe teritoriul satului Subcetate, din hotarul comunei Sântămărie-Orlea. Astăzi este doar o ruină, relativ greu accesibilă. Cetatea Hațegului este atestată documentar doar la 1317, dar studii recente înclină spre o datare a acesteia apropiată de prima atestare documentară a Țării Hațegului (1247). Pentru această datare pledează atestarea documentară a unui comite de Hațeg, la 1276, dar, mai ales, similitudinile dintre turnul de la Hațeg și cel al cetății regale a Vișegradului, ridicat la 1256. Cetatea Hațegului era locul de unde castelanul administra teritoriul districtului hațegan, în numele regalității ungare. Date fiind dimensiunile reduse ale cetății și menționarea frecventă a unui sediu administrativ al autorităților regale în târgul Hațegului, precum și a funcției de vicecastelan, istoricii dau ca sigură dublarea acestei fortificații de o construcție aflată în târg, care nu a fost identificată încă pe teren.

În Țara Hațegului și în zona ei de influență istorică se găsesc cele mai vechi biserici de piatră românești. Istoricul Radu Popa remarcă: „Bisericele de zid din Țara Hațegului reprezintă cel mai vechi și mai important grup de monumente medievale românești păstrate“. De altfel, ilustrul istoric de artă Virgil Vătășianu și-a luat doctoratul la Viena susținând o lucrare cu tema *Vechile biserici de piatră românești din județul*

Hunedoara, abordând cu predilecție bisericile hațegane. Cel mai vechi grup de biserici hațegane este cel constituit din lăcașurile datând din secolele XII–XIII: biserica din Streisângeorgiu, biserica din Densuș, biserica din Peșteana (prima fază), biserica din Ostrov (prima fază), biserica din Sântămăria-Orlea, biserica din Strei. Biserici la fel de valoroase, datate însă ceva mai târziu, sunt cele din Sânpetru, Râu de Mori sau Suseni (Biserica Colț).

Portul popular în Țara Hațegului a dispărut de multă vreme din uzul zilnic. Bărbații purtau pantaloni lungi, curea lată și laibăr, iar femeile cămașă, opreg, catrință și pieptar. Pe cap, femeile purtau broboade lungi, ce atârnavă, pe spate, până aproape de călcâie. La gât aveau salbe de bani sau mărgelă, iar în față și în spate purtau fote, de obicei negre. În prezent, portul popular hațegan mai poate fi admirat doar la nedeie, sărbători populare care au loc în toate comunele din Țara Hațegului. Un mic muzeu al portului și tradițiilor hațegane funcționează în centrul orașului Hațeg, în incinta casei de cultură. Parade ale portului popular local au loc cu ocazia „Zilelor Hațegului“, care se organizează de obicei în lunile iulie sau august. Cel mai important târg tradițional are loc anual la începutul lunii mai, în comuna Pui, și se întinde de-a lungul DN 66, pe toată porțiunea pe care acesta străbate comuna. Alte elemente etnografice importante sunt muzica tradițională – „Hațegana“ –, dar și bucătăria specifică, în special *virșli* (cârănciori picanți din carne de oaie și/sau capră) de Sălașu de Sus. Pe vremuri, virșlarii de aici colindau târgurile cu câte 2 000 de perechi din acești cârănciori delicioși. Toată lumea știe că „virșlul de Sălașu“ conține carne de oaie, de capră, piper, usturoi, sare și, eventual, boia. Nimeni însă nu poate să-i redea gustul adevărat, pentru că rețeta originală este, evident, păstrată secretă, alt secret fiind și lemnul cu care se afumă cârănciilor de aici, serviți la masă după fierbere, asemenea crenvurștilor.

Țara Hațegului a ajuns notorie pe plan mondial și grație dinozaurilor pitici care au populat zona – pe atunci o insulă în Marea Thetis – în perioada cretacului. Discovery Channel și alte posturi internaționale

de televiziune au difuzat în ultimii ani mai multe documentare consacrate acestor dinozauri de dimensiuni reduse. Primele cercetări asupra dinozaurilor din zona Hațegului au fost făcute de baronul Franz Nopcsa (1815–1904), după ce sora sa, Elek Nopcsa, a descoperit în 1895, fosilele unor reptile în jurul castelului familiei din Sânpetru. Cercetările au fost reluate abia în anul 1977 de către paleontologul Dan Grigorescu, de la Facultatea de Geologie a Universității din București. În prezent, se cunosc zece specii diferite de dinozauri din Țara Hațegului, alături de zece alte vertebrate, peste 20 de specii de gastropode, zece specii de ostracode și peste 30 de specii diferite de plante. Specialiștii explică talia redusă a dinozaurilor hațegani prin condițiile geografice de acum 65 de milioane de ani, când Țara Hațegului era o insulă. Dinozaurii de aici s-au adaptat spațiului izolat și redus ca dimensiuni în care evoluau, fapt care a determinat reducerea dimensiunilor reptilelor, prin fenomenul numit „nanism insular“.

Atunci când Pământul era stăpânit de dinozauri, aproape tot teritoriul actualei României se afla sub aceleași ape care acopereau și o bună parte din viitoarea Europă, Marea Tethis. În urmă cu aproximativ 70 milioane de ani, singurele porțiuni de uscat de pe meleagurile noastre erau doar actuala Țară a Hațegului și alte câteva locuri izolate din Transilvania. Împreună, formau un arhipelag, ale cărui insule erau despărțite prin zeci și sute de kilometri de ape. Pe locul aceluși vechi arhipelag se află acum zonele în care s-au descoperit resturile unor dinozauri. Îndeajuns de bogată, vegetația acelor insule oferea hrană câtorva specii de dinozauri, majoritatea erbivori. Un mister al acestor locuri îl constituie faptul ca dinozaurii vechiului arhipelag sunt mult mai mici, aproape niște pitici, față de cei care, din aceleași specii fiind, trăiau în restul lumii. Cel care a descoperit și studiat pentru prima dată resturile dinozaurilor din Hațeg a fost baronul Francisc Nopcsa, care a fost și un paleontolog pasionat. În primii ani ai secolului al XX-lea, el a descoperit primele fosile chiar pe unul dintre domeniile sale. Cel mai mare dinozaur descoperit de el a fost *Magyarosaurus dacus*, care, trăind într-o lume a

speciilor uriașe, avea doar 6 metri lungime. Ceilalți erau și mai mici! După o pauză de câteva decenii, cercetările din Hațeg au fost reluate, la mijlocul anilor '70, de profesorul universitar Dan Grigorescu. Alături de colaboratorii săi, acesta a descoperit în diferite zone din Hațeg resturile altor dinozauri, inclusiv ouă și embrioni de *Telmatosaurus transsylvanicus*. Tot acolo au fost găsite și urmele pietrificate ale unor cuiburi de dinozaur. În ultimii ani, paleontologii Universității „Babeș-Bolyai“ din Cluj, conduși de prof. dr. Vlad Codrea, au descoperit, lângă Jibou, resturile fosilizate ale altor specii de dinozauri. Tot erbivori și la fel ca aceia din Hațeg, mult mai mici decât cei din restul lumii de atunci. Perioada de glorie, în care dinozaurii au stăpânit tot Pământul, s-a încheiat brusc, acum 65 de milioane de ani, când planeta noastră a fost lovită de un asteroid uriaș. Se pare că impactul a avut loc undeva, în zona actualului Golf Mexic, iar efectele au fost devastatoare. Atunci au dispărut definitiv cam trei sferturi din speciile existente. Printre victime s-au numărat și dinozaurii.

Tot în Hațeg, la Densuș-Ciula, paleontologii au descoperit resturile unui pterozaur uriaș. Acesta era o reptilă zburătoare care a trăit în aceeași perioadă cu dinozaurii. Numit *Hatzegopteryx thambema*, acesta era un adevărat monstru. Aripile lui, niște membrane subțiri întinse pe membrele din față, semănau cu cele ale liliacului de astăzi. Planând maiestuos deasupra dinozaurilor pitici din Hațeg, cel numit *Hatzegopteryx* avea dimensiunile unui avion ușor, cu o anvergura de peste 12 metri. *Hatzegopteryx* este cel mai mare pterozaur descoperit până acum în toată lumea.

(Surse: <https://jurnalul.antena3.ro>, www.formula-as.ro, <https://observator.tv>, <https://ro.wikipedia.org>)